

Problem samozatrudnienia — rola i miejsce mikroprzedsiębiorstw w gospodarce regionalnej

Anna Jasińska-Biliczak

Politechnika Opolska

Streszczenie

Artykuł ma na celu podjęcie kwestii samozatrudnienia jako specyficznej formy działalności gospodarczej wykonywanej wyłącznie osobiście przez właściciela przedsiębiorstwa oraz jej uwarunkowań. Omówione zostaną kwestie tej formy działalności gospodarczej jako źródła innowacji, motoru zmian ekonomicznych i społecznych oraz miejsca zatrudnienia. Wskazane zostanie miejsce samozatrudnienia w sektorze małych i średnich przedsiębiorstw oraz gospodarce regionu. Do osiągnięcia tego celu posłużono się metodą przeglądu literatury z zakresu gospodarki lokalnej oraz małej i średniej przedsiębiorczości jak i podejmującej problem samozatrudnienia. Dokonano także przeglądu obowiązującego prawodawstwa, dokumentów organów Unii Europejskiej jak i dokumentów świadczących o wadze problemu, takich jak interpelacje poselskie (desk research). W celu zobrazowania podjętego problemu wykonana została analiza danych dotyczących samozatrudnienia w województwie opolskim (data analysis).

Słowa kluczowe: samozatrudnienie, własna działalność gospodarcza, małe i średnie przedsiębiorstwa (MŚP), gospodarka regionalna

Wprowadzenie

W obecnej dobie gospodarka globalna definiowana jest jako jednolity rynek powiązany wzajemnymi relacjami i stosunkami podmiotów na nim występujących. Nie można przy tym nie doceniać roli i wagi sektora małych i średnich przedsiębiorstw dla kreowania gospodarek krajowych. Sektor ten nie zostanie zastąpiony sektorem dużych przedsiębiorstw, które to przede wszystkim są aktorami rynków międzynarodowych. Nowoczesne gospodarki wspierają i kreują postawy przedsiębiorcze przynoszące efekty nie tylko dla rozwoju regionalnego ale i lokalnego. Inicjatywy te przyczyniają się nie tylko do zwiększania dobrobytu społeczeństwa ale i stanowią odpowiedź na problem bezrobocia. Jednym z najbardziej charakterystycznych przejawów kreatywności oraz postawy przedsiębiorczej jest podejmowanie samozatrudnienia. Państwa członkowskie Unii Europejskiej podejmowały wysiłki, aby opracować jednolitą definicję umożliwiającą dokonanie rozróżnienia między pracownikami najemnymi a osobami samozatrudnionymi na podstawie szeregu z góry ustalonych kryteriów. Ze względu na złożoność różnorodnych faktycznych przypadków państwa te mają w praktyce często problemy z wyłonieniem takiej definicji i podjęciem co do niej decyzji. Status samozatrudnienia jest różnie rozumiany w poszczególnych państwach członkowskich. W niektórych krajach (Holandia) pojęciem tym określa się osobę pracującą na własny rachunek, głównie jako podwykonawca dla innego przedsiębiorstwa. W innych państwach członkowskich (Francja) pojęcie samozatrudnienia zarezerwowane jest dla przedsiębiorców, którzy nie są zatrudnieni w swoim przedsiębiorstwie; mogą oni zatrudniać pracowników lub nie (Singer i inni 2015, s. 39). Samozatrudnienie nie jest tu ograniczone do podwykonawstwa, ponieważ klientami mogą być także konsumenci. Kwestia różniących się definicji zatrudnienia i samozatrudnienia ma duże znaczenie nie tylko ze względu na prawo pracy, ale także na przepisy dotyczące ubezpieczenia społecznego

i podatków.¹ Z uwagi na podejmowanie kwestii samozatrudnienia zarówno przez instytucje na poziomie krajowym jak i międzynarodowym stwierdzić można, że jest to problem istotny z punktu widzenia gospodarczego, ale także ważny jako zjawisko społeczne.

1. Przedsiębiorca samozatrudniony — szczególna forma prowadzenia działalności gospodarczej

Samozatrudnienie związane jest z takim rodzajem działalności, której przedstawiciele ponoszą odpowiedzialność za decyzje operacyjne. Zjawisko to w obszarze OECD ma tendencję wzrastającą głównie z powodu rosnącego outsourcingu oraz spłaszczania struktur kierowniczych i wielkości dużych przedsiębiorstw (Singer i inni 2015, s. 27). Przyjąć należy, że w najszerszym znaczeniu zjawisko samozatrudnienia obejmuje praktykę współpracy między podmiotami gospodarczymi, w ramach której jednym z partnerów jest osoba fizyczna prowadząca firmę jednoosobową i osobiście wykonująca zadania (usługi) wyłącznie na rzecz drugiego partnera zawartej umowy o współpracy. Obecnie nie ma jednoznacznej, obowiązującej na terytorium Unii Europejskiej definicji, która umożliwiłaby wyraźne rozróżnienie między osobami samozatrudnionymi działającymi w dobrej wierze i faktycznie pracującymi na własny rachunek a osobami samozatrudnionymi fikcyjnie (w sposób wymuszony). Każdy właściwy organ i każda instytucja stosuje własne ramy prawne lub regulacyjne, które mogą się różnić w zależności od ich zakresu kompetencji oraz obszaru polityki, w jakim działają.²

Zgodnie z polską ustawą o podatku dochodowym od osób fizycznych samozatrudnienie polega na tym, że osoba prowadząca własną, jednoosobową firmę spełnia jednocześnie wszystkie poniższe warunki:

- odpowiada wobec osób trzecich za rezultat pracy, czyli nie tylko wobec zleceniodawcy, ale także tego, kto korzysta z efektu jej pracy;
- samodzielnie wykonuje zleczone czynności, a zleceniodawca nie nadzoruje bezpośrednio tego procesu;
- nie jest ograniczona ani miejscem ani czasem wykonywania czynności, czyli zleceniodawca nie może zobowiązać zleceniobiorcy/wykonawcy do pracy w jego firmie;
- zleczone prace wiążą się z ryzykiem finansowym wykonawcy.

Przyjąć należy, że w najszerszym znaczeniu zjawisko to obejmuje praktykę współpracy między podmiotami gospodarczymi, w ramach której jednym z partnerów jest osoba fizyczna prowadząca firmę jednoosobową i osobiście wykonująca zadania (usługi) wyłącznie na rzecz drugiego partnera zawartej umowy o współpracy.³

Od 2013 r. samozatrudnionym jest przede wszystkim osoba, która podjęła decyzję, by zamiast pracować na etacie i działać na rynku w cudzym imieniu, na cudzy rachunek i cudze ryzyko gospodarcze, podejmować działania we własnym imieniu, na własny rachunek i na własne ryzyko. Podstawowym atrybutem samozatrudnionego jest działanie w ramach własnego rachunku gospodarczego. Powoduje to z jednej strony możliwość zwielokrotnienia zysków, z drugiej — wystąpienie ryzyka upadłości, straty i niewypłacalności. Bariery i korzyści (motywatory) płynące z samozatrudnienia obrazuje tabela 1. Samozatrudniony może działać samodzielnie, może jednak również zatrudniać inne osoby — wówczas oprócz zatrudnienia siebie samego — podejmuje również działania z pomocą osób trzecich.

W literaturze wykorzystującej termin „samozatrudnienie” podkreśla się brak jego definicji ustawodawczej, istnienie rozbieżności interpretacyjnych między ujęciem prawnym i ekonomicznym, stosowanie określeń o różnym zakresie, co powoduje niejasności związane z zaliczaniem do kategorii samozatrudnionych osób zatrudniających pracowników czy osób, które znalazły się w sytuacji samozatrudnienia wymuszonego (Duraj 2007, s. 22 i nast.). Inni badacze wskazują,

1. Zob. Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie nadużywania statusu samozatrudnienia (opinia z inicjatywy własnej). INT/628. Nadużywanie statusu samozatrudnienia, Bruksela, 21 marca 2013 r., s. 11.

2. Zob. Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie... dz. cyt., s. 1.

3. Zob. Odpowiedź ministra pracy i polityki społecznej na interpelację nr 5801 w sprawie samozatrudnienia. Minister Anna Kalata, Warszawa, dnia 31 stycznia 2007 r.

Tab. 1. Samozatrudnienie – najważniejsze bariery i zalety (motywatory)

Bariery samozatrudnienia	Zalety (motywatory) samozatrudnienia
Presja związana z brakiem stałego źródła dochodu	Niezależne planowanie czasu i miejsca pracy
Ryzyko działania	Możliwości nieograniczonego rozwoju
Osobista odpowiedzialność	Korzyści podatkowe (odliczenia od dochodu)
Konieczność samodzielności	Możliwość współpracy z większą liczbą podmiotów
Brak uprawnień pracowniczych	Realizacja własnych marzeń i celów
Wydłużony czas pracy	Szansa na uzyskanie wyższych dochodów
Konieczność prowadzenia ewidencji (czasu pracy, przychodów)	Budowa nowego zespołu

że samozatrudnienie należy zaliczyć do sektora MŚP, a jednostki tworzące firmy, nawet najmniejsze — uznać za przedsiębiorców (Kraśnicka 2002, s. 143). Jednocześnie należy mieć na uwadze, że w prawodawstwie polskim tylko spełnianie łącznie przesłanek z art. 4 i art. 2 ustawy o swobodzie działalności gospodarczej pozwala uznać podmiot za przedsiębiorcę wykonującego działalność gospodarczą. Oznacza to, że przedsiębiorcą w rozumieniu prawa polskiego jest osoba fizyczna, osoba prawna i jednostka organizacyjna niebędąca osobą prawną, której odrębna ustawa przyznaje zdolność prawną — wykonująca we własnym imieniu działalność gospodarczą, którą z kolei jest zarobkowa działalność wytwórcza, budowlana, handlowa, usługowa oraz poszukiwanie, rozpoznawanie i wydobywanie kopalin ze złóż, a także działalność zawodowa wykonywana w sposób zorganizowany i ciągły.

2. Mikroprzedsiębiorstwa jako część sektora małych i średnich przedsiębiorstw w gospodarce lokalnej

Sektor małych i średnich przedsiębiorstw ściśle powiązany jest z funkcją i rolą jaką spełnia w gospodarce. Wyodrębniony z uwagi na kryteria ilościowe i jakościowe sektor zawiera nie tylko kategorie przedsiębiorstw wynikające ze swojej nazwy czyli przedsiębiorstwa małe i średnie. Sięgając po definicję⁴ wskazać należy, że małe przedsiębiorstwa to także przedsiębiorstwa mikro, zatrudniające mniej niż 10 osób, których roczny obrót oraz/lub całkowity bilans roczny nie przekracza 2 milionów euro, jak i samozatrudnieni.

Szereg czynników może wpływać na pojawienie się „nowych kategorii” osób pracujących na własny rachunek, czyli osób prowadzących działalność nie mieszczącą się z założenia w tradycyjnych ramach pracy wykonywanej na własny rachunek, takiej jak praca rolnika czy praca w wolnym zawodzie (Pedersini i Colett 2010, s. 65). Możemy wyróżnić następujące czynniki:

- strategie przedsiębiorstw, a w szczególności pewne formy zlecania pracy na zewnątrz;
- pojawienie się nowych potrzeb społecznych, związanych zwłaszcza z przemianami demograficznymi i starzeniem się ludności;
- zmiany dotyczące siły roboczej, takie jak wzrost poziomu wykształcenia ludności;
- wzrost udziału kobiet na rynku pracy;
- konieczność integracji zawodowej grup narażonych na wykluczenie z rynku pracy — w tych grupach praca na własny rachunek może w pewnych wypadkach stanowić alternatywę wobec bezrobocia oraz łagodzić jego skutki;
- pragnienie pewnych pracowników dotyczące lepszego godzenia życia zawodowego z prywatnym;
- gwałtowny rozwój usług i nowe możliwości oferowane przez technologie informacyjne i telekomunikacyjne.⁵

4. Zob. Zalecenie Komisji z dnia 6 maja 2003 r. dotyczące definicji przedsiębiorstw mikro, małych i średnich (notyfikowane jako dokument nr C(2003) 1422) (Tekst mający znaczenie dla EOG) (2003/361/WE). OJ L 124, 20.5.2003; Załącznik I do Rozporządzenia Komisji (WE) nr 800/2008 z dnia 6 sierpnia 2008 r. uznające niektóre rodzaje pomocy za zgodne ze wspólnym rynkiem w zastosowaniu art. 87 i 88 Traktatu (ogólne rozporządzenie w sprawie wyłączeń blokowych) (Tekst mający znaczenie dla EOG). OJ L 214/3, 9.8.2008.

5. Zob. Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie: „Nowe tendencje w dziedzinie

Lokalny charakter małych i średnich przedsiębiorstw powoduje, że istnieje ścisła zależność pomiędzy ich rozwojem a rozwojem gospodarki lokalnej. Przedsiębiorcy, angażując w znacznym stopniu własne kapitały, lokują na ogół firmy w miejscu zamieszkania, starają się wykorzystywać miejscowe zasoby (zwłaszcza pracy), a miejscowy rynek jest dla nich głównym miejscem działania. Nie bez znaczenia jest fakt, że na proces ten ma wpływ poziom rozwoju gospodarki w miejscu siedziby przedsiębiorstwa (Jasińska-Biliczak 2014, s. 55).

Znaczenie analizowanego sektora, a w szczególności jego części jaką stanowią samozatrudnieni dla gospodarki, w tym lokalnej — z uwagi na jego bezpośrednie związanie z terytorium, na którym ma siedzibę — polega na:

- tworzeniu nowych miejsc pracy poprzez podejmowanie własnej działalności gospodarczej;
- efektywnym wykorzystaniu zasobów lokalnych;
- łatwym i szybkim kontakcie z odbiorcami;
- udziale w tworzeniu PKB, a tym samym wpływów lokalnych;
- elastyczności w dostosowywaniu się do warunków rynkowych;
- równoważeniu wpływów dużych przedsiębiorstw;
- inicjowaniu zmian gospodarczych, w szczególności gospodarki lokalnej;
- wiązaniu celów stricte gospodarczych z celami ekonomii społecznej;
- inicjowaniu działań innowacyjnych;
- kumulacji i wykorzystaniu potencjału ekonomicznego, finansowego, społecznego, socjalnego, intelektualnego gospodarki lokalnej;
- rozwoju kapitału ludzkiego;
- minimalizowaniu wahań ekonomicznych (cen, stopnia zatrudnienia).

Zgodnie z raportem „Raport na temat przedsiębiorczości w Polsce w 2012 roku”⁶ 58% polskich respondentów zgadza się, że najważniejszym aspektem pracy na własny rachunek jest „niezależność od pracodawcy”. W porównaniu z 2011 roku (47%) nastąpił wzrost o 11%. Aspekt ten jest szczególnie atrakcyjny dla ludzi młodych: twierdzi tak 64% polskich respondentów poniżej 30. roku życia. Z kolei brak kapitału początkowego” (58%), „niepewna sytuacja ekonomiczna” (45%) oraz „strach przed porażką” (45%) to największe przeszkody stojące na drodze do samozatrudnienia w opinii respondentów z Polski.

O wadze problemu samozatrudnienia świadczy opinia grupy 72% respondentów z Polski, która szacuje, że przedsiębiorczość własna będzie równie ważna lub ważniejsza na nowoczesnym rynku pracy za dziesięć lat (średnia europejska: 78%). 18% osób uważa, że przedsiębiorczość straci na znaczeniu (średnia europejska: 11%) (Tarnawa i Zadura-Lichota 2012, s. 5 i nast.).

3. Samozatrudniony jako mikroprzedsiębiorca w województwie opolskim

Ekspansja samozatrudnienia obserwowana była jako zjawisko istotne dla gospodarki, zwłaszcza lokalnej, bezpośrednio od czasu przemian ustrojowych w Polsce w latach 90. XX w. Obecnie jej znaczenie jest coraz większe nie tylko dla gospodarek narodowych oraz generowania PKB — samozatrudnieni pełnią istotną rolę dla gospodarki lokalnej. W celu zobrazowania tej tendencji przeprowadzona została analiza wybranych wskaźników dotyczących mikroprzedsiębiorstw województwa opolskiego dla lat 2008–2012. Sektor małych i średnich przedsiębiorstw województwa opolskiego w roku 2012 znacznie poprawił swoje wyniki na tle kraju w porównaniu z 2011 r. w zakresie: liczby MSP na 1000 mieszkańców (z wynikiem 36,12 przedsiębiorstw na 1000 mieszkańców — awans z 14 na 13 pozycję w skali kraju), przychodów MSP na 1 podmiot w mln zł (1,12 mln zł — skok z 12 na 4 miejsce w skali kraju), przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia brutto ogółem — 3 245,00 zł — przesunięcie z 7 na 6 miejsce w skali kraju) (Łapiński i inni 2014, s. 78). Na tym tle, w 2010 roku, mikroprzedsiębiorstwa Opolszczyzny cechowały się inwestycjami przekraczającymi

samoatrudnienia: konkretny przypadek samozatrudnienia ekonomicznie zależnego” (opinia z inicjatywy własnej). OJ C 18, 19.1.2011, s. 2.

6. Zob. Raport na temat przedsiębiorczości w Polsce w 2012 roku. Badanie przygotowane przez Uniwersytet Monachijski na prośbę Amway Europe. Listopad 2012 r. Prezentacja dostępna pod adresem <http://news.amway.pl/files/2012/11/Przedsi%C4%99biorczo%C5%9B%C4%87-i-m%C5%82odzi-przedsi%C4%99biorcy.pdf>.

Tab. 2. Wskaźniki obrazujące stan mikroprzedsiębiorstw w województwie opolskim w latach 2008–2012

Wskaźnik	2012	2011	2010	2009	2008
Liczba podmiotów zarejestrowanych w REGON	94 584	93 209	95 287	91 296	90 826
Liczba aktywnych mikroprzedsiębiorstw.	34 828	35 785	35 033	35 463	38 032
Przychody na 1 podmiot w mln zł.	0,41	0,42	0,42	0,37	0,34
Udział regionu w Polsce (%) — porównanie regionu ze skalą krajową	2,03	2,09	2,12	2,21	2,13

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, danych Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości i danych Głównego Urzędu Statystycznego

średnią dla kraju w tej grupie firm (102%), podczas gdy w roku 2009 wartość ich inwestycji stanowiła niecałe 92% średniej krajowej.

Mikroprzedsiębiorstwa, w tym samozatrudnieni, stanowią największy odsetek podmiotów sektora małych i średnich przedsiębiorstw. W analizowanym okresie stwierdzono nie tylko wzrost liczby mikroprzedsiębiorstw zgłoszonych do rejestru REGON, ale i wzrost liczby mikroprzedsiębiorstw aktywnych. Tendencję wzrostową zaobserwować można także w przychodach na 1 podmiot oraz przeciętnym wynagrodzeniu miesięcznym brutto, co jednak można powiązać z ogólną sytuacją gospodarczą. Dla dopełnienia analizy porównawczej danych dotyczących samozatrudnienia w regionie oraz kraju wskazać można wskaźnik PKB generowany przez mikroprzedsiębiorstwa. W 2008 roku wynosił on 1 275 432 mln zł, z czego 29,9% wypracowały mikroprzedsiębiorstwa, 7,4% przedsiębiorstwa małe oraz 9,9% średnie. Analogicznie dla roku 2009 wartość ta wynosiła 1 343 366 zł z udziałem 30,4% mikroprzedsiębiorstw, 7,9% małych przedsiębiorstw i 10,1% przedsiębiorstw średnich; dla roku 2010 — 1 416 447 mln zł roku z udziałem 29,6% mikroprzedsiębiorstw, 7,7% małych przedsiębiorstw i 10,4% przedsiębiorstw średnich; a dla roku 2011 — 1 528 127 mln zł z udziałem 29,4% mikroprzedsiębiorstw, 7,8% małych przedsiębiorstw i 10,1% przedsiębiorstw średnich (*Działalność przedsiębiorstw...* 2014, s. 16). Świadczy to o wyraźnym, coraz większym zaangażowaniu sektora MŚP w rynek, przy jednoczesnej tendencji spadkowej tego udziału wśród grupy mikroprzedsiębiorstw, z których część stanowią osoby prowadzące jednoosobową działalność gospodarczą.

W województwie opolskim mikroprzedsiębiorstwa, a wśród nich samozatrudnieni, mimo wzrostu ich liczby zajmują coraz mniejszy udział w rynku. Związane jest to z rozwojem polityki stwarzania warunków korzystnych dla inwestycji spoza regionu — jednocześnie służąca inwestycjom zewnętrznym infrastruktura (drogi, tereny inwestycyjne, strefy ekonomiczne) może z powodzeniem przyczynić się do rozwoju inicjatywy endogenicznej przejawiającej się wzrostem samozatrudnienia.

Wnioski

Ostatnie lata przyniosły coraz większe zainteresowanie czynników decyzyjnych i kreujących kierunki polityk na szczeblu państwowym jak i międzynarodowym kwestią samozatrudnienia. Również literatura przedmiotu, zwłaszcza dotycząca aspektów praktycznych, uwzględnia rosnące znaczenie tego rodzaju działalności dla ekonomii. Ponad 15% przedsiębiorstw działających na świecie to samozatrudnieni, przy czym podkreślić należy rosnącą tendencję tego wskaźnika. Pracownicy, którzy faktycznie decydują się na samozatrudnienie zwiększają grono równoprawnych podmiotów na rynku pracy i w gospodarce. Istotne jest, z punktu widzenia zwiększania się poziomu samozatrudnienia, sposób wykorzystania przez nich możliwości rozwojowych takich jak włączenie do istniejących organizacji małych i średnich przedsiębiorstw, ich organizacji i izb działających na rynku pracy oraz objęcie systemem ubezpieczeń społecznych i emerytalnych. Powinni oni być także w pełni objęci przepisami BHP, a także mieć dostęp do instytucji kształcenia zawodowego. Zwłaszcza wśród samozatrudnionych powinny być propagowane informacje związane z możliwościami jego wspierania — zarówno finansowego jak i doradczego oraz szkoleniowego.

Wnioski płynące z badań i rozważań podejmujących problem samozatrudnienia wskazują na jednoznaczną konieczność podejmowania i dostosowywania działań wspierających i rozwijających

ten sektor. Jednocześnie konieczne jest prowadzenie akcji informacyjnych, zwłaszcza wśród ludzi młodych, dotyczących możliwości kreowania niezależności finansowej oraz podejmowania zatrudnienia poprzez własną działalność gospodarczą. W odniesieniu do Polski konieczna jest także dalsza praca nad zmianą świadomości społecznej i nastawienia społeczeństwa w stosunku do prywatnej inicjatywy gospodarczej oraz kreowania pozytywnego wizerunku przedsiębiorcy. Z uwagi na społeczną i gospodarczą lokalną rolę samozatrudnionych ważnym jest, aby jednostki samorządowe odpowiadające za gospodarkę lokalną podejmowały współpracę i dialog zarówno z samymi samozatrudnionymi jak i organizacjami zrzeszającymi nie tylko samozatrudnionych ale i pozostałych małych i średnich przedsiębiorców.

Literatura

- BRUSSA A., TARNAWA A. (red.) (2011): *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*. Warszawa, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- DURAJ T. (2007): *Prawna perspektywa pracy na własny rachunek*. [w:] E. Kryńska (red.): *Praca na własny rachunek. Determinanty i implikacje*, Studia i Monografie/Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Działalność przedsiębiorstw niefinansowych w 2009 r.* (2011), Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- Działalność przedsiębiorstw niefinansowych w 2010 r.* (2011), Informacje i opracowania statystyczne, Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- Działalność przedsiębiorstw niefinansowych w 2011 r.* (2013), Informacje i opracowania statystyczne, Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- Działalność przedsiębiorstw niefinansowych w 2012 r.* (2014), Informacje i opracowania statystyczne, Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- JASIŃSKA-BILICZAK A. (2014): *Instrumenty wspierające sektor małych i średnich przedsiębiorstw na poziomie lokalnym — przykład powiatu nyskiego*. [w:] R. Brol, A. Sztando i A. Raszkowski (red.): *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, t. 332, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- KRAŚNICKA T. (2002): *Koncepcja rozwoju przedsiębiorczości ekonomicznej i pozaekonomicznej*. Prace Naukowe/Akademia Ekonomiczna im Karola Adamieckiego, Katowice, Katowice, Wydawnictwo Uczelniane AE.
- ŁAPIŃSKI J., NIEĆ M., NIKOWSKA A., ORŁOWSKA J., RZEŃNIK G., TARNAWA A., WASILEWSKA M., WĘCŁAWSKA D., ZADURA-LICHOTA P., ZAKRZEWSKI R., CIEŚLIK J., CZARZASTY J., DĄBROWSKI J., KOŁADKIEWICZ I., KONIECZNA-SALAMATIN J., STASIOWSKI J. (2014): *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2012–2013*. Warszawa, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- PEDERSINI R., COLETT D. (2010): *Self-Employed Workers: Industrial Relations and Working Conditions*. Dublin, Europaena Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- SINGER S., AMOROS J.E., MOSKA D. (2015): *Global Entrepreneurship Monitor. 2014 Global Report*. gemconsortium.org, GEM, [dostęp: 2015.11.12], [a:] <http://www.gemconsortium.org/report/49079>.
- TARNAWA A., ZADURA-LICHOTA P. (red.) (2012): *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2010–2011*. Warszawa, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- TARNAWA A., ZADURA-LICHOTA P. (red.) (2013): *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2011–2012*. Warszawa, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.